
ÖNSÖZ

“**Â**dâb” sözcüğü Osmanlı kültürünün anahtar kavramlarından biridir. Gerçekten de “usûller, kanunlar kurallar, terbiye, yöntem, saygı, sıra, töre, erkân, intizam, inzibat, itaat, zabt-ü rabt, ...” gibi hükmedici anlamların geniş bir spektrumuna sahip olması onu gerek devlet örgütü ve gerekse toplum içinde her tür ilişkiyi kolayca tanzim edebilen, yarı kutsal bir simge yapmıştı. Bununla beraber temelde dinî ve siyasî biçimciliğe dayanan, örneğin tradisyonalizmi anımsatan, bir baskı sistemi değildir. Âdâb denilen kavram kapsamındaki ögeler yüzyıllar içinde doğal evrim ile birlikte değişmişler ya da terk edilmişlerdir. Nitekim günümüz Türkçesindeki “adap” artık “töre, yol-yordam, yol-yöntem” anlamlarından ibaret kalmıştır.¹

Diğer taraftan Osmanlı ülkesinde Tanzimat Fermanı ile yepyeni bir “âdâb” uygulanacağı ilan edildi. Başka bir deyişle âdâb’ın ülkemizdeki yüzlerce yıllık doğal evrimine böylece müdahale edilmiş oluyordu. Dolayısıyla incelememizin zaman boyutunu da kitabımıza isim olarak seçtiğimiz “Âdâb”ın resmen karakter değiştirdiği Tanzimat Fermanı ile sınırladık.

Kitabın kurgusunda hem önemli ayrıntılar ve hem de aralarındaki ilişkiler vurgulanarak yapısal dokunun belirlenmesine çalışıldı. Bu bağlamda konulara mümkün olduğunca alışılmıştan farklı ufuk çizgilerinden bakılarak (örneğin Padişah’ın tüzel kişiliğinin ve yetkilerinin irdelenmesi, Osmanlı Sanayisi, teknolojisi, deniz taşımacılığı, zaman kavramının iş birimi olarak değerlendirilmesi... gibi) değişik perspektifler içinde görüntülenmek istenmiştir. Bu bağlamda örneğin Saray, Ordu-yi Hümâyûn, Donanmâ-yi Hümâyûn

1. TDK Türkçe Sözlük

gibi süregelen konular zaman açısından yeterince geniş periyodlar içinde incelenerek aslında değişim süreçleri göreceli olarak kısaltılmış, oysa “İlmiye, Seyfiye, Kalemiye” tarikleri, “Merkez ve Taşra” örgütlenmeleri, Mâliye ...gibi temel sistemler ayrıntılı olarak büyüteç altına alınmıştır.

Bu arada anlatımı tekil olaylar ve kişilerden bağımsız kılmak için gerekli yerlerde kronografi ve açıklamalar dipnot olarak verilmiştir.

Diğer taraftan Osmanlı dünya görüşünü ve varoluş mantığını yansıtmak ya da en azından ona aykırı olmayacak bir üslup kullanılmıştır. Örneğin “kapudan paşa” yerine “oramiral” gibi özdeş ya da eşdeğerli çağdaş karşılıklar aranmamış, dipnotlarda açıklamalar yapılarak döneminde kullanılan terimler özgün halleriyle bırakılmışlardır.

Kitabın içeriği “Devlet-Ordu ve Donanma-Kurumlar-Toplum-Kültür-Ekonomi” başlıkları altında 6 ana bölüm halinde düzenlenmiştir.

Birinci Bölüm’de önce “Padişah, Hânedan ve Saray” incelenmiştir. Padişah’ın tüzel kişiliğinin oluşum sürecinin “olmazsa olmaz” unsurları, kamuoyunda sınırsız sayılan (veya sanılan) görev ve yetkilerinin yakın çevresi ve toplum tarafından yönlendirilmesi ve denetlenmesi; Saray ve Saray hayatının Hanedan’a, şehzâdelere, içinde yaşayanlara (Saray halkı), hükümet ve devlet ricâlî’ne (Birûn halkı) dair özellikler, Padişah’ın gündelik yaşayışı, Enderûn halkı ve Harem-i Hümayun, valide sultanlar, padişah kadınları” gibi genellikle okuyucunun serbest hayal gücüne bırakılan konular irdelenmiştir.

Devamında gelen “Yasama”da örfî ve şer’î Osmanlı Hukuku’nun nitelikleri; “Yürütme”de sadrazamdan itibaren vezirler ve devletin hiyerarşik gücünü oluşturan “Üç Tarık”ın mensuplarıyla Merkez ve Taşra örgütlenmeleri; “Yargı” da sistemle birlikte (genelde pek ilgilenilmeyen) “İnfaz” konuları ele alınmıştır.

İkinci Bölüm “Ordu ve Donanma”ya ayrılmıştır. Burada Kapıkulu Ocakları incelenirken Yeniçeri Kanunnâmesi ile birlikte “Ocak Tôresi” de ihmal edilmemiş, “Kazan, Kara Sandık” gibi sosyal kavramlara da yer verilmiştir. Ordu-yi Hümayun “Acemi Oğlanlar, Teknik Sınıflar, Destek Sınıflar, Orducu Esnafı, Eyâlet Askeri” başlıkları altında bütünüyle tanıtılmak istenmiştir.

Yine bu bölümde Donanmâ-yi Hümayun ile birlikte onun ayrılmaz bir rüknü olan Tersâne-i Âmire de incelenmiştir. Diğer taraftan askerî terminolojinin, hatta konuşma dilimize bile girmiş “Bahriye askeri, Kalyoncu Kulluğu, Korsanlar, Azablar, Aylakçılar” gibi öğeleri de kendi kategorileri içinde ele alınmıştır.

“Kurumlar” a ayrılan Üçüncü Bölüm’de önce ülkedeki öğretim kurumları “Yaygın Öğretim” ve “Düzenli Öğretim” olarak sınıflandırılmış, devamında “Ulaşım ve Haberleşme”de “askerî yollar, kervan yolları, menzilhane teşkilatı, stratejik ve lojistik ulaşım, yönetsel ulaşım, derbent teşkilatı ve konaklama tesisleri gibi kara yolları ile nehir ve deniz yollarının işleyiş ve kullanım yöntemleri, daha sonra da Osmanlı toplumunun en köklü kurumları Vakıflar ve Loncalar ele alınmıştır.

Osmanlı Toplumuna ayrılan Dördüncü Bölüm’de “Nüfus konusu” önce İskân (Yerleştirme) siyaseti bağlamında bireysel ve genel göçler, tehcir hareketleri; yerleşik nüfus gibi ayrımları ile alınmış, devamında “Şehirleşme” başlığıyla konum, yerleşim, şehircilik, belediyecilik ve şehir asayışı anlatılmıştır.

Bu bağlamda “Halk” konusu, bir yandan “millet kavramı” olarak ve diğer taraftan “berâyâ-reâyâ” ayırımı yapılarak ele alınmış, “Soyluluk” ve “Kölelik” kavramları gibi toplumsal statüler ise özgün konular olarak ayrıca incelenmiştir.

“Şehir Hayatı” başlığı altında “çocuk hakları, falaka, külhanbeyiler, dilenciler, mühür kullanımı, halk eğlenceleri, halk takvimleri, hayvan ve çevre sevgisi” gibi çok çeşitli ilginç ayrıntılar öne çıkarılmış, “Tören ve Şenlikler” başlıklı son kısım da toplum yaşayışının coşkulu anları olan alaylar, düğünler, dinî ve geleneksel törenler ve Padişah şenlikleri, halk etkinlikleri ele alınmıştır. Bu arada örneğin yeniçerilerin savaş esiri arkadaşlarına fidye toplamak için “Düğün” adıyla yaptıkları şenliklere ya da Evliyâ Çelebi’nin ilginç anlatımlarına da yer verilmiştir.

“Kültür” başlıklı Beşinci Bölüm’de, “İlmiye öğretisi, Tarikat öğretisi, Ahîlik öğretisi ve Halk anlayışı; Divan, Tekke ve Halk Edebiyatları; Divan, Mehter, Tasavvuf, Cami ve Halk musikileri; Ebrû, Tezhip, minyatür ve Hat sanatları; Mimarlık ile diğer sanatlar ve yine bi bağlamda Batı ile kültürel ilişkiler incelenmiştir.

“Mâlîye, Sanayi ve Ticaret” konularının irdelendiği “Ekonomi” başlıklı Altıncı Bölüm’de önce Osmanlı ülkesinde “Zaman” kavramının ekonomik iş birimi olarak kullanımına değinilmiştir.

Devamında Mâlîye ile ilgili olarak örneğin “Hazine gelir ve giderleri, vergi kaynakları, arazi tahrirleri, devalüasyon, enflasyon, kalpazanlık, savaş yılları, müsadere” gibi temel konular üzerinde durulmuştur.

Osmanlı Sanayisi de öteden beri “Ağır Sanayi” ve “El tezgahları” biçiminde klasikleşmiş ayrımlarla değil, “emek, sermaye, örgütlenme, değer üretme” gibi çağdaş ekonomik kriterlere göre “ham madde, mamul madde

ve hizmet" üreten üç ayrı özgün sanayi sektörü biçiminde sınıflandırılmıştır. Osmanlı Teknolojisi de yine bu bağlamda bağımsız bir alt başlık olarak irdelenmiştir.

"Ticaret" başlıklı bölümde ise Osmanlı deniz taşımacılığı ve kapitülasyonların Osmanlı Devleti'nin siyasî ömrü üzerindeki etkileri vurgulanmaya çalışılmıştır.

Çok geniş bir spektrumu görece kısıtlı bir hacime sıkıştıran bu çalışmayı hata ve sevaplarıyla okuyucuların hoşgörüsüne sunuyorum.

Erol Özbilgen
Teşvikiye, Eylül 2002

GİRİŞ

Milâdî On üçüncü yüzyılın ortalarından itibaren Anadolu giderek artan biçimde Moğol hâkimiyetine girmeğe başlamıştı. Yüzyılın sonlarına gelindiğinde Anadolu Selçuklu Devleti tarih sahnesinden silinmiş ve Selçukluların Bizans sınırındaki Türkmen uçbeyleri de biçimsel olarak Moğol İlhanlı İmparatorluğu'na bağlanmakla beraber aslında bağımsız çok sayıda beylikler kurmuşlardı. On dördüncü yüzyıl başında bu Türkmen beylikleri içinde en küçüğü Eskişehir-Sakarya-Söğüt havâlisindeki "Osmanlı Beyliği" idi.

Karamanoğulları, Germiyanogulları, Candarogulları gibi güçlü olanlar dururken Eşrefogulları, Hamidoğulları, Menteşeoğulları, Aydınoğulları, Saruhanogulları, Karasi Beyliği, Pervâneogulları, Sahibogulları, İnançoğulları beyliklerinin tümünü Osmanlı Beyliği'nin kendi egemenliği altına alabilmesi aslında onun geleceği hakkında sağlam ipuçları vermiş oluyordu.

Selçuklu Sultanı II. Mesud, Osman Bey'e "tuğ, alem, kılıç ve gümüş takımlı at ve berat" göndererek Söğüt ile Eskişehir'in bulunduğu bölgeyi kendisine verdi. Osman Bey bu beratı gereken törenle okuttu. Artık bir uç beyliği kurulmuş oluyordu.

Sonraki on yıl içinde Anadolu'yu yakıp yıkan ve ağır vergiler koyan Moğollar'ın önünden kaçanlarla, onlara bağlanmak istemeyen Türkmen boy ve ulusları da beyleriyle beraber Osman Bey'e bağlandılar. Herkes Oğuz Han töresine göre yapılan bir törenle birer birer Osman Bey'in önünde diz çökerek onun verdiği kırmızı içtiler ve sadakat yemini ettiler. Kayı boyu bu yeni katılmalarla iyice büyüdü. 1299 yılında Osman Bey bağımsızlığını ilân ederek fiilen ve hukuken Osmanlı Devleti'ni kurdu.

Altı yüzyıl sürecek olan Osmanlı kültürünün de mayası böylece bir yandan şeriat'a, diğer yandan örfe uygun törenlerle atılmış oluyordu. Daha sonra şeriat'ın zarfı içinde tutulan örf'e dayanan bu anlayış devletin düzenini sağlayacak, toplumun kültürünü yönlendirecek ve hukuk sisteminin de esasını meydana getirecekti.

Bu devlet fermanlarda, hükümlerde diğer resmi belgelerde ve halk arasında ya kurucusuna izafeten "Devlet-i Âl-i Osman" ("Devlet-i Âliyye-i Osmâniye"), ya da bizzat tüzel kişiliğinin yüceltilmesini amacını yansıtan "Devlet-i Âliyye" veya "Devlet-i Ebed Müddet" (Devlet-i Ebed) gibi isimlerle anılmıştır.

Bununla beraber devletin adı çağdaşı Avrupa haritalarında ve kitaplarında "Empire Ottomane" olarak gözüktür.¹ Oysa Batı dillerinde ünvanı "imparator" olan bir hükümdarın hükümlerlik sahasını tanımlamak için kullanılan² "İmparatorluk" bizim dilimize has bir terim değildir. Batılıların Osmanlı Devleti'ne "İmparatorluk" ünvanı vermesi aslında üç kıt'a yayılmış topraklarının olması yanında, bu kadar geniş hükümlerlik sahalarını merkezî otoriteye bağlamasındaki başarısından dolayıdır.³

Ancak her ne kadar Batı kaynaklarında Osmanlı Devleti, "İmparatorluk" olarak anılmış ise de, onun koloniyal devlet anlamında bir hükümlerlik olmadığını belirtmek gerekir. Tam aksine Osmanlı Devleti'nin eski eyâletleri olan Cezâyir, Tunus, Mısır, Trablusgarp gibi İslam ülkeleri Fransa, İngiltere ve İtalya gibi gerçek anlamda "sömürgeci emperyalist" devletlerin boyunduruğuna girmek için sonuçta teknolojiye karşı yenilgileriyle sonuçlanmış savaşlar vermişlerdir.

Osmanlı Devleti'ni "İmparatorluk" olarak isimlendirmek, "devlet" kavramını kutsal bir nitelikte algılayan ve yüzyıllar boyu Batı kültürü ile hemen her konuda zıtlaşmış "Adâb-ı Osmâniye"ye yakışmaz. Gerçekten de Osmanlılar'ın "Devlet-i Âliye (Yüce Devlet)" ya da "Devlet-i Ebed Müddet" ideali, Avrupa devletlerinin dünyanın her tarafında kurmağa çalıştıkları "satelit sömürgeler birliği" türünde genişlemelerinden farklıdır. Osmanlı hâkimiyetinde kalmış bölgelerde evrensel adıyla "Pax Ottomana" olarak bilinen süreçte (klasik sömürgecilik olgusunun aksine) asimilasyon yoluna gidilmemiş, halkların etnik ve kültürel kimliklerine dokunulmamıştır.

1. Diğer taraftan padişah için imparator terimi yerine "grand Turc" gibi özel deyimler de kullanılmıştır.
2. Son iki yüzyıl boyu, İngiltere, Fransa, Portekiz, İspanya, Hollanda, İtalya, Almanya kısacası hemen bütün Batılı ülkelerin sömürgeci yayılmaları sırasında anlam genişlemesiyle bu bağlamda "İngiliz İmparatorluğu", "Fransız Koloniyal İmparatorluğu" gibi "bir merkezi otoriteye bağlı devletlerin ve ülkelerin bütünü" anlamını da almıştır.
3. Robert, s. 747

Osmanlı devletinin Rumeli'deki fütûhatını "i'lâ-yi Kelime't-ullah" gayreti, Anadolu'dan Afrika'ya doğru genişlemesini de ortak bir temel kültürde bulunan "İslâm ülkelerini tek bayrak altında birleştirmek" biçiminde yorumlayabiliriz. Nitekim Yavuz Sultan Selim'in Hilâfeti İstanbul'a getirmesiyle de, İslâm ülkelerinin Osmanlı bayrağı altında birleştirilmesine milletlerarası hukuk açısından âdeta doğal bir statü hazırlanmış olmaktadır.